

МАЛИНА БАЙЧЕВА (Велико Търново)

**ПРОБЛЕМЪТ ЗА СВЕТСКИЯ ПОДВИГ НА ГЕРОИТЕ
В „ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА ЕВТИМИЙ“ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК
И „ЖИТИЕ НА СТЕФАН ПЕРМСКИ“ ОТ ЕПИФАНИЙ ПРЕМЪДРИ**

Агиографският жанр в старобългарската и староруската литература като цялостна форма на литературно мислене през Средновековието е особено важен сега за медиевистичната наука и многократно е бил обект на научните изследвания на много български и съветски учени. Особен интерес представлява онази част от жанра, която е свързана с продукцията на Търновската книжовна школа и влиянието ѝ върху литературния процес на източните славяни.

Да приемем за начало на историко-изследователския процес на проблема средата на миналото столетие — Андрей Попов „Обзор русских хронографов“ (1866), К. Радченко „Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием“ (1898) и „К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке“ (1898) на П. А. Сырку. Ако проследим периода от тогава до днес, става ясно, че последните двадесет години са плодотворни в изучаването на агиографията и по-конкретно на процеса на т. нар. „второ южнославянско влияние“ в староруската литература през XIV—XV в., както и на обратния процес на влияние и взаимно проникване. С изучаването и разкриването на този процес е свързано творчеството на В. О. Ключевски, както и на редица съвременни български и съветски изследователи, като П. Динеков, Д. С. Лихачов, Л. Дмитриев, Б. Ст. Ангелов, О. И. Подобедова, О. Коновалова, В. Велчев, Г. Прохоров и др. Изяснени са възлови моменти в този значителен и интересен преход на литературни явления от юг на изток през периода XIV—XV в. Известно е, че промените, които настъпват в литературния процес на периода, най-силно са изразени в житийно-панегиричния жанр вероятно поради неговата служебна функция. Постиганията на византийската агиография дават широко отражение върху старобългарската и староруската литература. Важна роля за оформянето на жанровото своеобразие и специфика на житията в староруската литература през XIV—XV в. имат постиженията на Търновската книжовна школа и особено на нейните ученици и последователи. Принос в утвърждаването на старобългарската и староруската агиография има творчеството на двамата големи писатели на своето време Григорий Цамблак и Епифаний Премъдри.

Крайт на XIV столетие носи нови теми в литературата и нов подход към изображението на човека. Това явление е свързано с героите на Цам-

блак и Епифаний и особено в „Похвално слово за Евтимий“ и „Житие на Стефан Пермски“.

Творческият подтик за написването на двете творби се чувства още в уводната част. Налице е стремеж да се повествува за подвига и заслугата на велики християни не със спокоен тон, а в по-висок тонален регистър. Авторите добре съзнават, че жизненият път и делата на техните герои са пример за подражание от паството. Сходството у героите, станали обект на изображение, повежда авторите и по сходни пътища за сполучливо реализиране на общата им творческа задача — да възхваляват Патриарх Евтимий и пермския епископ Стефан.

Похвално слово за Евтимий

... не е ли много повече достоен за похвали Евтимий, изпълнител на неведомите тайнства и съпричастник на апостолската слава, свещеник на онази велика жертва и учител на истината, в която ангелите желаят да вникнат и която прочее тъй чисто спази и непорочно преживя; и най-сетне светителят чрез многообразните страдания сам себе си пренесе в свещена жертва, благоугодна на господ¹.

Житие на Стефан Пермски

... от желание обхванат и от любов обзет, бих искал да напиша малко нещо, от многото малко да се запомни за паметта, за добрия и чуден живот на преподобния наш отец Стефан, който беше епископ в Перм, за когото словото идва от начало, от рождението му, от детството му, от младостта му и монашеството, и свещеничеството, и светотайнството, че чак до самата му смърт, за добродейанията му е тази похвала...²

Схемата на характерния за житийно-панегиричния жанр увод не може да ограничи чувството на благоговение пред образа на светите мъже, обзело Цамблак и Епифаний. Тук сигурно не без значение е и обстоятелството, че те са смятали героите си за свои духовни учители. Идеализирайки двата образа, авторите в самото начало на творбите изтъкват техните изключителни качества на християнско благочестие, апостолско подвижничество и труд за човешко добруване. Над всичко обаче се откроява старанието да бъде възвеличен подвигът на героите като обществени дейци на своето време. Имената на тези преподобни мъже са останали в историята на българи и руси и заради съществената творческа мисия на техния живот за народно просвещение. Те се стремят към политическо укрепване и обединение на народа. Евтимий — за да спаси отечеството, Стефан — да прокара московската обединителна тенденция на времето си за укрепване на Русия чрез присъединяване на нови земи и народи и тяхното християнизирание. Евтимий се бори с ересите, сверява и поправя изопачените преводи в светите книги, а Стефан отива в чужда земя не само да засее плодотворното семе на християнството, но и да създаде и разпространи нова азбука на пермския народ, тънещ в мрака на езичеството.

Още при мотивирането на своя избор и подбуда за писане двамата автори показват стремеж към сливане на християнските прояви на своите герои с обществените, светските. В началото на похвалното слово и житието, където авторите се намират в най-силна степен под влиянието на житиеписната традиция, героите са изобразени изцяло в религиозна светлина. „За отечеството... считаше само рая“³ — казва Цамблак за Евтимий в самото начало на словото, а Епифаний на няколко страници от житието описва принадлежността на Стефан към християнската вяра от самото му рождение: „Така и този трудолюбив съподвизалец... с цялото си сърце

¹ П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, 115—117. Нататък Похвално слово за Евтимий.

² Житие Стефана Пермского. Српски гласник, Београд, 31, 1851, с. 262.

³ Похвално слово за Евтимий, с. 123.

извиси бога и неговото видение.⁴ Тяхното изискано християнско благочестие, тяхното радетелство за утвърждаване на християнската вяра, безмълвието и съзерцанието, индивидуалното приобщаване към бога е многократно засвидетелствувано от Епифаний и Цамблак. В похвалното слово е разкрит произходът на исихазма в България, изтъкнати са неговите приемници и последователи. „На него (Григория Синаита) блаженият Теодосий беше приемник на живота и молението, а пък чудният Евтимий — на Теодосия.“⁵ Епифаний дава простор на описанието на духовните подвизи на Стефан, изпълнени с християнска чистота и прилежание. За илюстрация бихме цитирали цели страници, но достатъчно е да вземем което и да било изречение от тях, за да се убедим във възторжения порив на автора да издигне своя герой по-скоро до бога. „При това със старание монашествуваше, със старание всяка добродетел вършеше, както казваше ангелът: за старание не се ленете, гордейте се с духа на бога, и работейки, с молитва претърпяваше.“⁶

Едновременно с това обаче авторите ни показват втория аспект на своите герои, и то подчертано ярко и доминиращо. Изобразявайки Евтимий и Стефан, Цамблак и Епифаний в голямата част от творбите си говорят за тяхната дейност за народа и обществото и попадат под влияние на самата действителност, като изобразяват принадлежността им вече не към „небесното“, а към земното отечество. Това личи от неудържимостта на Евтимий да се върне в отечеството си, дори в момент, когато цариградските духовни и светски първенци му предлагат да остане във Византия, където вероятно са го очаквали примамлив духовен пост и слава. „... той копнееше да се отдаде на безмълвническия живот в отечеството си като в някое пристанище. А и отечеството му трябваше да има за красител и крепител във време на нужда [оногова], когото роди и който беше богат с духовни дарования; да придобие за духовен пазител [оногова], когото отхрани с мляко; да напредне и да се насочи по пътя към по-добър живот не чрез други, а само чрез собствените си плодове.“⁷ Чувството им, че други имат нужда от тях, ги тласка единия към родината, а другия към неизвестна, чужда земя, където живеят „човеци, които всякога се молеха на глухи кумири и бесове, обхванати [завладени] от предсказания, вярващи в бесове, в магии и в орисници.“⁸ Неговата съвест е смутена и благочестивата му християнска душа не му разрешава да остане безучастен към съдбата на пермчани. „И за всичко това се съжали рабът Божий [Стефан] и се печалеше, и се разгаряше духом, понеже човеци, сътворени от бог, са поробени от врага. И затова скърбеше не малко, как да надхитри вражата ръка.“⁹

Изтъкнали мотивите за постъпките на героите си, авторите ги поставят на полето на действието. Постъпката като характерно средство на средновековния литературен етикет навлиза в ролята на двигател за изясняване новите позиции на героите. Евтимий и Стефан Пермски са пред своя човешки подвиг с исторически характер и сила.

Завръщането на Евтимий в Търново и отиването на Стефан в Пермската земя отгръщат нова страница в техния живот, която има особена стойност, защото е свързана с делото им в полза на другите. Тук те не се отклоняват от своите исихастки, християнски добродетели. Сега обаче „възвисяването“ към божеството не се изразява единствено в „подвизаване в

⁴ Житие Стефана Пермского, с. 2.

⁵ Похвално слово за Евтимий, с. 141.

⁶ Житие Стефана Пермского, с. 4.

⁷ Похвално слово за Евтимий, с. 163.

⁸ Житие Стефана Пермского, с. 10.

⁹ Пак там, с. 11.

безмълвие, в смирение, в устроение или в самото видение“. То е съпроводено с енергична дейност, с принос за хората.

Първа грижа на Евтимий и Стефан още при установяването в отечеството и в Пермската земя е да построят църква.

Похвално слово за Евтимий

Прсчее като пристигна там [в Търновград], Евтимий не се издаде пред ония, които го жалеа, не се поблазни от любочестнето на онези, които се стараеха да се надминат един друг в това, не се преклони пред думите и умилителните сълзи на имотните, а направи жилище една пещера, доста отдалечена от градския и всякакъв шум и издигна църква за прослава на пресветата троица, на която беше поборник¹⁰.

Житие на Стефан Пермски

Божият раб Стефан се помоли на Бог и се потруди с молитва да заложи божията света черква. Тя беше основана и поставена, като се съгради с премного вяра, топлина и преизлишна любов, която въздигна чистата съвест, която създаде горещото желание, която украси с всяко украшение, като невеста добра и преукрасена... същата тази черква, която беше наречена на името на пресветата и пречестна Владичица наша Богородица и пресвета дева Мария¹¹.

Животът на двамата апостоли протича неспокойно, в напрегната драматична ситуация, където се ражда подвигът. „Неслучайно светецът се нарича „воин Христов“, той е „подвижник“, главното за него са подвизите. Светецът, както и воинът извършват подвизи, това е основното. Ето защо Стефан Пермски е наречен от Епифаний Премъдри „мъжествен храбрец“, т. е. богатир.“¹² С цитираната мисъл на Д. С. Лихачов можем да се съгласим, но трябва и да я допълним, защото, макар че се споменава Стефан Пермски, тя звучи някак общо, отнася се до принципни положения в агиографията по отношение образа на светеца. Дали делото на Евтимий и Стефан се свежда само до част от християнската добродетел на подвижника? Твърде много са светците у нас и в Русия, които са канонизирани само заради изключителното им християнско благочестие и верски подвизи, с което са били пример за подражание всред паството. Тук обаче нещата стоят по-различно.

„А каква беше работата на ръцете му? Дали прогонване на унинието, дали препечелване на нещо малоценно, дали доставяне на всекидневна храна? Нито едно от тия неща: защото унинието беше прогонил и смятаното за печалба на този свят считаше за подхвърлена дрипа, и за храната не се грижеше. А трупаше за братята полза, която е от царските съкровища по-ценна и която превъзхожда житниците на оня хранител в Египет.“¹³

Цамблак и Епифаний акцентуват върху факта, че трудът на техните герои не е всеобщо бдене и безмълвие, а труд на ръцете и ума, труд — плодотворен. Епифаний пише за Стефан: „Сам дойде дело с труд да сътвори и великия подвиг поде.“¹⁴ Що се отнася до величието на подвига, Цамблак сам определя, че той е по-скъп от най-скъпите царски ценности и е така, щом техните имена са светли звезди в най-светлите и най-мрачните времена в историята на руси и българи.

Похвално слово за Евтимий

Но какво вършеше? Превеждаше божествените книги от еладски език на български. И някой, като ме слуша да говоря за тези неща, нека не сметне, че съм изля-

Житие на Стефан Пермски

Този пък епископ много труд извърши и много търпение показва, трудейки се и подвизавайки се, показваше на хората, учеше ги на цялото богословие... не само

¹⁰ Похвално слово за Евтимий, с. 163.

¹¹ Житие Стефана Пермского, с. 22.

¹² Д. С. Лихачев. Человек в литературе Древней Руси. М.—Л., 1968, с. 88.

¹³ Похвално слово за Евтимий, с. 165.

¹⁴ Житие Стефана Пермского, с. 23.

зъл вълн от истината, понеже българските книги са с много години по-стари и са от самото начало на покръстването на народа, пък и защото са книгите, които е изучавал и този велик между светците човек, доживял дори до наши дни¹⁵.

със светото кръщение ги просвети, но и писменост им създаде, и с книжен разум ги дари, писмо им предаде, което като нова грамота служи. Той незнаема азбука пермска съчини и с тези писмени словеса много книги написа, предаде им ги, каквито до това време те нямаша¹⁶.

Явно е, че в тези моменти от похвалното слово и житието авторите поставят проблема за героичното в аспекта на една особена интелектуална героика. Евтимий и Стефан изцяло са погълнати от делото си. Служат му всеотдайно, без да жалят сили и време, защото принадлежат на своята просветителска мисия. Умственият си труд те отдават безрезервно на другите. Цамблак и Епифаний в детайли разбират и разработват проблема, станал жизнена философия на техните герои.

В староруската литература образът на средновековния интелгент в малко по-своеобразна интерпретация съществува в паметника „Моление Данила Заточника“ от XIII в., където се преосмисля цената на човешката личност; тя може да се измерва с нейния умствен заряд, не по-малко значителен от воинския подвиг. В образа на Стефан Пермски е възплътен онзи дух на силната личност, която побеждава с ум и знания там, където трябва, и с физическа сила там, където е необходимо. Героиката на образа е двуаспектна. Чрез интелектуалния подвиг, изразен в създаване на азбука, писменост и писане на книги на пермски език, чрез усилията, които полага за приобщаването към християнството на тази звероподобна тълпа от езичници, образът е разкрит в първия аспект на героизма си. Да създаваш култура за тези, които държат срещу теб опъната тетивата на лъка си, е повече от себеотрицание и подвиг. Трудно е да се вярва, че именно тях ще покоряш с ума си. Изобразявайки го в светлината на християнското благочестие на базата на контраста „агнец wśród wółci“, както сам Епифаний се изразява, авторът издига идеята за непротивене на злото с насилие. В началото на мисията си Стефан е сам, без поддръжници. Тази християнска максима той издига единствено когато се отнася до неговия живот. Стойността на онова, което има да извърши, е значително по-голяма от собствения му живот, поради което героят проявява свършена дипломатичност, кореспондираща с подвига на просветителя апостол, решен на всяка цена да изпълни мисията си на такъв. Затова на въоръжената с лъкове, с отровни стрели и топори тълпа на пермчани Стефан противопоставя християнското си смирение. Когато обаче извършва и утвърждава делото си в полза на пермския народ, той действа и от позицията на силата. Героят вече е борбен, застанал в защита на своя умствен труд и победилата воля да ги покръсти; той сече, пали, изгаря, изкоренява, унищожава техните кумири като стихия. „Каква ревност имаше преподобният срещу дървените чукани, наречени кумири, как ги възненавида премного заради мерзостта им и със свършена ненавист намрази и докрай ги опроверга и идоли разби, и кумири съкруши, техните богове разкопа, защото са чукани дървени, изваяни, издълбани, с резец изрязани, тях докрай опроверга и с брадва посече, и с пламък подпали, и с огън изпепели, и без остатък изстреби, сам гората обходи без леност със своите ученици . . . и до основи ги изкопа.“¹⁷

Борбата на Стефан е дълга и мъчително трудна, защото е свързана с „обръщане“ на хората, както сам се изразява авторът; борба за скъсване

¹⁵ Похвално слово за Евтимий, с. 167.

¹⁶ Житие Стефана Пермского, с. 33.

¹⁷ Пак там.

с езицеството и приемане на християнството от тази полудива тълпа, която сама е принудена да признае подвига на своя кръстител и просветител. Нещо повече. Пермчани са учудени от делото на Стефан и са убедени напълно, че това е наистина пратеник на бога за тяхното спасение. „И колко много се удивляваха [учудваха] пермчани, говорейки: как не вземаше това за своя корист, как не искаше да забогатее, как отхвърли и презря толкова имот, как отвергна и потъпка с крака толкова богатства . . . Наистина този е раб божи и божи угодник и наистина за нашето спасение от Бог ни е изпратен и всичко това направи заради Бога и заради нашето спасение.“¹⁸ Тази победа на Стефан, окончателна и убедителна, предизвика авторските оации. В израз на възхищение от подвига на Стефан Епифаний многократно изтъква: „как не взе, как не поиска, как отхвърли“ и др.

С подобна сила е и делото на Евтимий в похвалното слово на Цамблак. Трудът му над книгите е необходимост от идеологически характер, изобразен от Цамблак като решимост за борба с ересите. „И само защото се наричаха книги на благочестивите, затова се смятаха за верни, ала в тях се криеше голяма вреда и противоречие с истинските догми. Затова и много ереси произлязоха от тях.“¹⁹ Веднага на тази обстановка и криза в идеологията на църквата, както и на състоянието на българските преводи Цамблак противопоставя огромната интелектуална потенция и реализирането ѝ от героя като голям духовен, а също така и обществен подвиг. „Като унищожи всички стари книги, този втори законодател слезе от върха на планината на ума, носейки с ръцете си подобно на написани от бога скрижали книгите, над които се труди, и предаде на църквата истинско небесно съкровище: всички нови, всички честни, с евангелието съзвучни, в силата на догмите непоколебими, като жива вода за душите на благочестивите, като нож за езиците и като огън за лицата на еретиците. И се провикваше заедно с Павел: „Старото отмина; ето всичко стана ново.“²⁰

В противоречие с каноните на агиографията и изискванията на литературния етикет на епохата на самоподценяване и самоотричане на автора Цамблак, а това не е единствената му проява в това отношение, твърдо заявява своята авторова позиция спрямо интелектуалния подвиг на героя си: „За колко похвали е достойно това, кажи ми, за колко почести, за колко награди?“

Патосът, с който двамата автори утвърждават големия умствен и духовен подвиг на героите си, отново свидетелствува за общото между тях като позиция и атмосфера.

¹⁸ Пак там, с. 34.

¹⁹ Похвално слово за Евтимий, с. 169.

²⁰ Пак там.